

HAVASRÉTI JÓZSEF

Csizmadia Ervin: A MAGYAR DEMOKRATIKUS ELLENZÉK (1968-1988)□

(I. kötet: Monográfia, II. kötet: Dokumentumok, III. kötet: Interjúk)

Csizmadia Ervin háromkötetes politikatörténeti művének monográfia-kötete mintegy lezárja azt a folyamatot, amely a Kádár-korszak ellenzéki mozgalmainak megismertetése terén a szövegkiadásokkal - Beszélő, Hírmondó, Bibó-émlékkönyv, A Napló stb. - indult el, és arra vállalkozik, hogy az ellenzék múltjával való foglalatosságot a történeti rekonstrukció területére helyezze. Ugyanakkor A magyar demokratikus ellenzék című munka másik két kötete még a forrásközlés műfajához tartozik. Az egyik kötet a hatalom ellenzékipolitikájának, illetve az ellenzék működésének dokumentumaiból közöl válogatást. A másik kötet szövegei átmenetet képeznek a kordokumentum és a rekonstrukció között: az ellenzék egyes képviselőivel készített interjúkat tartalmaz. (Érdekes emlékeztetni az olvasót arra, hogy Csizmadia Ervin Kis Jánossal készített és *A Filozófiai Intézettől a Beszélő szerkesztőségéig* címmel 1988 decemberében, a Valóságban publikált beszélgetése volt az első alkalom, hogy a filozófus egy szélesebb körben megszólalhatott, és ezzel az ellenzék története helyet kaphatott a hivatalos nyilvánosságban.)

Gyanítható, hogy az ellenzék történetéről írott monográfia ellentmondásos érzéseket fog kiváltani olvasói többségében. A könyv szereplői többségükben a mai politikai és kulturális életben tevékenykednek, nyilván sok olvasó ítéletét meghatározzák a rendszerváltás óta eltelt évek tapasztalatai, vagy befolyásolják azok a viták, amelyek a demokratikus ellenzék szerepét, jelentőségét tárgyalták a politikai publicisztikában. A feldolgozott korszak sincs még olyan távolságban a jelentől, hogy a könyvben található értékelések, folyamatrekonstrukciók, portrék stb. tárgyilagosan megítélthessenek. De az is valószínű, hogy a megjelenés kontextusától, a könyvet fogadó politikai és kulturális környezettől függetlenül a vállalkozás - és főleg annak monográfia-része - tudományos teljesítményként is bírálatokat vált majd ki.

Egy ilyen feltételezést természetesen indokolni kell. Mielőtt azonban erre sor kerülne, fel kell hívni a figyelmet a munka eredményeire, méltatást kívánó tulajdonságaira is. Ilyen mindenekelőtt a vállalkozás merészsége - bár ez nem feltétlenül kritikai kategória. Mégis méltányolni kell a szerző elhatározását, amely nem törődött azzal, hogy kutatási tárgya a közelmúlt, és amelynek különlegessége az, hogy nem vált el benne élesen a köz- és a magánélet: az ellenzéki politizálás zömmel a politikai nyilvánosságon kívül, baráti társaságokban, összejöveteleken, lakásszemináriumokon zajlott. Érdekes nyomon követni Csizmadia könyvében, hogy a kezdetben igen szűk körű, a résztvevők által is nyomasztóan belterjesnek tartott ellenzéki élet hogyan munkálja ki - részben mások, főleg a cseh és a lengyel ellenzék, részben pedig saját tapasztalatai alapján - azokat a csatornákat, amelyekben a tiltott politikai véleménynyilvánítás és akaratérvényesítés formái megjelenhettek.

Fontos és értékes része a vállalkozásnak az interjúkötet. Itt nem közvetlenül Csizmadia érdemeiről van szó, mégsem felesleges felhívni a figyelmet néhány beszélgetésre. Megragadó olvasmány például Kis János vagy Márkus György elegáns, tárgyilagos visszaemlékezése, vagy a Dalos Györggyel készített interjú, amelyben a rá jellemző humor és önirónia helyezi idézőjelek közé az ellenzéki múlt többnyire heroikusként megélt eseményeit. A könyv leglehangolóbb része ezzel szemben Nagy Jenő sértettségétől, csalódottságtól terhes visszaemlékezése, melynek mégis megvan a maga helye és jelentősége a kötetben. Közlése egyrészt bizonyítja, hogy a szerző nem kívánja elsimítani az ellenzéken belüli ellentéteket, vagy eltussolni az ellenzék történetének egyes kevésbé épületes jeleneteit. Másrészt Nagy Jenő

története az ellenzéki mozgalmon belül - a hozzá közel álló Krassó Györgyéhez hasonlóan - jól reprezentálja azokat a feszültségeket, amelyek azokban keletkeztek, akik nem tudtak vagy nem akartak alkalmazkodni a kiformalódó ellenzéki elit egyre inkább professzionálissá váló politizálásához, hanem meg akartak maradni a látványos egyéni akciók, gesztusok területén, esetleg meg szerették volna őrizni az ellenzéki mozgalom kezdeti, sokakat lelkesítő, vonzó spontaneitását.

A monográfia erénye, hogy az ellenzék történetét úgy írja meg, hogy állandóan szemmel tartja az ellenzéknek a hatalomhoz való viszonyát, illetve a hatalom ellenzékpolitikáját. Ez az a szempont, amelynek figyelembevételével a szerző túl tud lépni az események egyszerű időrendi sorrendbe való állításán, és ennek segítségével képes meghaladni valamelyest a politikai eseménytörténet műfajának korlátait.

A hatalomhoz való viszony rekonstrukcióját nem csak az a logikus előfeltevés követeli meg, mely szerint az opposíció viszonyfogalom, tehát az ellenzék csak annak függvényében létezhet, amit opponál. Csizmadia kutatásai ugyanis alapvetőnek tartják a Kádár-korszak hatalmi berendezkedéséből következő, "kétfrontos harc"-ként számon tartott politikát. A hatalom mindig politikai centrumnak tekintette magát, egyszerre küzdött a revizionizmus és a nacionalizmus, illetve a szektás, dogmatikus ellenzék képviselői ellen. A centrum azonban nem volt rögzített, a hatalom maga sem volt egységes annak megítélésében, hogy mihez képest konstituálódik a jobb-, és mihez képest a baloldal, ezt ugyanis a vezetésen belüli mindenkori erőviszonyok határozták meg. A latens politikai tagoltság informális megegyezéseken, alkukon, illetve folyamatos kizsorításon és kamarillázáson alapult. Mindez a régi MSZMP bukása óta, az 56 utáni hatalom jellegére vonatkozó elemzések, adatközlések, visszaemlékezések gyarapodásával és publikussá válásával ismertté vált, de újdonság az, ahogyan Csizmadia Ervin e politikai sajátosság figyelembevételével a hatalmi centrum ellenzékpolitikáját elemzi.

A szerző nem csak azt vizsgálja például, hogy milyen szempontok alapján minősült valaki ellenzékinek, hanem arra is kísérletet tesz, hogy az (ön)cenzúrának, a sorok között való írásnak és olvasásnak a kor kulturális és politikai élete számára meghatározó kérdéskörét is új megvilágításba helyezze. A legfontosabb az, hogy rámutat: a hatalmi erőviszonyok sajátosságaiból következően a vezetésnek is élnie kellett ezekkel az eszközökkel. (I. 17-19. o.)

A hatalommal szembenállók gyakran használták e módszert, sőt megfelelő rálátással az is körvonalazódott, hogy ez milyen káros, torz gyakorlatot eredményezett a kultúrában. Egyrészt a szerzők maguk építették be a cenzurális követelményekre való állandó odafigyelést műveikbe, ami a kultúra általános deformálódását eredményezte (ld. Haraszti Miklós A cenzúra esztétikája című könyve 1991-es kiadásának 100-101. és 128-131. oldalait). Másrészt ily módon az irodalmi művek óhatatlanul másodlagossá váltak. Sokan a kettős beszédben, a rejtett célzásokban látták az ellenzékiiség demonstrálásának és a tabutémák nyilvános megjelenítésének egyetlen lehetőségét. Mások ráébredtek arra, hogy nem természetes dolog az, ha a művet csak a politikai allegória élteti. Ahogy Dalos György fogalmazott A Napló lapjain Sütő András egyik drámájával kapcsolatban: "noha a szöveg igen gusztusos és a szerző magyar nyelvtudását dicséri, mindvégig ingerültté tett a műfaj: a történelmi parabola. (...) Már régen eszembe jutott egy kaján ötlet, amelyet a Sütő-darab csak megerősített bennem: kellene egy darabot írni, amelynek főszereplői olyanok lennének, mint Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Lukács György, 1949-ben játszódna, de valójában az lenne a mögöttes mondanivalója, hogy Zápolyának nem kellett volna cserbenhagynia II. Lajost Mohácsnál." (A Napló 1977-1982, 43. o.)

Nos, Csizmadia amellet érvel, hogy az általa felhasznált pártokumentumok azt bizonyítják,

hogy a hatalomnak is élnie kellett az utalás, a célzás, a kettős beszéd eszközeivel. Minthogy soha nem volt világos: mit hoz a holnap, az állásfoglalásokat - például az akadémiai kutatóintézetek munkájára vonatkozó irányelveket - úgy kellett megfogalmazni, hogy a gyeplő kiengedésére és meghúzására egyaránt alapot adó passzusokat is tartalmazzanak. Egyrészt számolva azzal, hogy hol a baloldali, hol a jobboldali ellenzék elleni fellépéshez kell felhasználni a szöveget, másrészt hallgatólagosan feltételezve, hogy nem lehet pontosan tudni, hol a centrum, amelyhez képest számíttódik a jobb és a bal. Csizmadia koncepciója védhető, és számos érdekes megfigyelést eredményez, de az olvasóban ott a kétely is: a szerző kissé túlinterepretilja a dolgokat. Hiszen az általa közölt pártvezetőségi dokumentumok nem az olyan bonyolult nyelvi és írástechnikai fogásokkal hívják fel magukra a figyelmet, mint amilyeneket Leo Strauss vizsgál a Csizmadia által is hivatkozott Az üldöztetés és az írás művészete című könyvének II. fejezetében. A dokumentumkötetben olvasható pártiratok inkább homályosságukkal, sajátos elkenő fogalmazásmódjukkal és nem nyelvi bravúrjaikkal tűnnek ki, méltóképpen reprezentálva a korszak politikai palettájának és hivatalos nyelvhasználatának legjellemzőbb tulajdonságát, a szürkeséget.

A centrum-elv - mely valójában nem elv volt, hanem a hatalom önmagát legitimáló, szinte természeti szükségszerűségként jelentkező és éppen hogy mélyen elvtelen gyakorlata - 1956-on mint alapkővön nyugodott. A dogmatizmus, a kemény vonal megszüntetve megőrzése történt itt: egyrészt szakítás a rákosizmussal, ami a bukott pártvezér híveinek félreállításával járt együtt, másrészt annak kíméletlen érvényesítése, hogy Magyarországon a hatalom továbbra is szovjet típusú politikai és gazdasági berendezkedést valósít meg. (Vö. Feitl István A bukott Rákosi című munkájával [Politikatörténeti Füzetek, IV. Politikatörténeti Alapítvány, Bp. 1993]). Így a hatalomnak nem csak a revizionistákkal gyűlt meg a baja, hanem sok fejfájást okoztak számára a Rákosi és Sztálin után nosztalgizáló öregfiúk, és az akcionista, Mao, Che, Castro bűvöletében élő szélsőbalos egyetemisták is.

Mindennek fényében értelmezendők a hatalomnak az ellenzékkel szembeni intézkedései is. Csizmadia Ervin például részletesen dokumentálja, hogy milyen kultúrpolitikai erőterben jöttek létre azok a szankciók, amelyekkel az akadémia Szociológiai Kutatócsoportjában, illetve a Filozófiai Intézetben dolgozó kutatókat sújtották különböző okokból. Az 1973-as "filozófus per" során elmarasztalt kutatók például furcsállották, hogy miért vádolják őket egyszerre jobb- és baloldali elhajlással, holott a kettő kizárja egymást. Az ok nyilvánvaló: a kettősség nem az inkriminált tanulmányokban, könyvekben volt, hanem az őket elítélő hatalom helyzetében, és ez képeződött le a szankciók indoklásában is - ami persze senkit sem ment fel a felelősség alól. Nyilván az elmarasztaltak is tisztában voltak azzal, hogy a határozatot nem az ellentmondásmentes érvelés érvényesítette, hanem az, hogy megfogalmazói a hatalom pozíciójából beszéltek. Ebből a szempontból kicsit feleslegesnek is tarthatók a határozatot logikai és tudományfilozófiai érvekkel ízekre szedő - 1989-ben a TIB-hez intézett - tanulmány (Kelemen János és mások: Tizenhat év után. In: Filozófus-per 1973. Világosság, 1989/5. - melléklet) egyes részei, hiszen a határozat szövege nyelvi és ideológiai szörnyszülöttként könnyű préda volt, egykori súlyát az adta, hogy 1973-ban egy meghatározott nyelvi-hatalmi konstellációban megvalósuló beszédaktusként működött és nem úgy, mint tudományos érvekre támaszkodó szöveg.

Csizmadia Ervin monográfiájához visszatérve: a mű sajnos elszalasztott lehetőségnek is tekinthető, elsősorban koncepciótlansága, sokszor határozatlan, bizonytalankodó megközelítésmódja és nem utolsósorban nyelvi megformálatlansága miatt. A könyvben a modernkori magyar történelem egyik legérdekesebb - mint a szerző maga is megállapítja:

egyes részleteiben már mitizálódott - aspektusa grandiózus és érdemben feldolgozatlan adathalmaz formájában kerül az olvasó elé.

A szerző érezhetően küszködik azzal, hogy kutatásainak tárgyát - a magyar demokratikus ellenzékét - meggyőzően definiálja. Ennek eredményeként heterogén elemekből építkező és zömmel kizárásos alapon megfogalmazódó definíció jön létre. A könyv középpontjába az ellenzék "első nemzedéke" kerül, vagyis az a generáció, "amelynek 1968 jelentette a generációs alapélményt, amely a hetvenes évek első felében került az intézményeken kívülre, s amely ekkortól találkozott azzal a kihívással, hogy alternatív életszituációt kell fölépítenie magának." (l. 16. o.) Ehhez képest beszél a szerző az ellenzék második és harmadik nemzedékéről is, de nem mondja meg, hogy kik lennének ők, és hogy - a sejthető korkülönbségen kívül - mi különbözteti meg őket egymástól.

A történeti folyamatok jellegzetesen félrevezető megközelítése ez a generációsdi, amely egyszerűen nemzedékként foglal össze néhány embert és törekvést. Ha meg tudná állapítani, hogy ezen kívül még mi jellemző rájuk, akkor nem lenne szükség a nemzedéki szemlélet leegyszerűsítő és többnyire irreleváns fogalmi hálójára. A nemzedéki elven, illetve a néhány szociológiai mozzanaton (alternatív életszituáció, intézményeken kívüliség) alapuló definíció homályban hagyja például az 56-osok viszonyát a demokratikus ellenzékhez, ami azonban nyilván a rossz - de akkor miért használt? - meghatározásból adódó "System zwang" kellemetlen következménye.

Ha pedig parttalan a megközelítés, akkor nagyobb helyet kaphatott volna a magyar avantgárd története a könyvben. Hiszen az avantgárd művészek nagy részére illik Csizmadia már idézett definíciós kísérlete: generáció, "amelynek 1968 jelentette a generációs alapélményt, amely a hetvenes évek első felében került az intézményeken kívülre, s amely ekkortól találkozott azzal a kihívással, hogy alternatív életszituációt kell fölépítenie magának." Az is tagadhatatlan, hogy a művészeti nyilvánosságnak az avantgárd által létrehozott formái, a publicitás és a reprezentáció módjai, valamint az életvitel egyes esetei nagyfokú szerkezeti hasonlóságot mutatnak azokkal az intézményekkel, életformákkal, amelyeknek keretén belül a politikai ellenzék eszméi, törekvései fogalmazódtak meg és léptek a közönség elé. Az sem vitatható, hogy az avantgárd művészek tevékenysége az ellenzékével hasonló mértékű szubverzív erővel támadt a fennálló rendre, különösen annak hazug, szürkéséget és unalmat árasztó konszenzuspolitikájára. A zsidó identitás kérdéseinek felvetését például a rendszer nem szerette látni a nyilvánosságban, és mindezzel nem csak a Salom-mozgalom és más, a zsidóság problémáit firtató ellenzéki kezdeményezés foglalkozott, hanem - többek között - Major János és Erdély Miklós is, képzőművészeti munkásságukban.

A könyv egészét tekintve mindez csak a kritikus akadékoskodása lehetne, hiszen a szerző maga sem igazodik - szerencsére - ahhoz a definícióhoz, amit könyve elején megfogalmazott. Mégis fel kell hívni rá a figyelmet, ugyanis a definíciós problémák - mint rész az egészet - a könyv egy másik gyenge pontját is képviselik. Ahogy a demokratikus ellenzék meghatározásában sincs semmiféle politikaelméleti vagy esztétörténeti mozzanat, úgy a könyv egésze is tartózkodik az ilyen kérdésekkel való foglalatosságtól. Hiányérzetet kelt az igencsak nyers, döntően a politikai eseménytörténet elvén alapuló megközelítés. Csizmadia meglepően szűk illetékességi kört határoz meg önmagának, és azt állítja, hogy az azon túl eső problémák nem tartoznak a munka célkitűzései közé. Ha a politikatörténet művelője az elméleti nehézségeket, így például az ellenzék tipologizálásának kérdését, vagy az esztétörténeti elemzés szembeötlő hiányát azzal hárítja el, hogy itt politikatörténeti rekonstrukció folyik, és az adott probléma nem tartozik ennek illetékességi körébe, akkor óhatatlanul azt a benyomást

kelti, hogy a politikatörténet valami felszínes, pofonegyszerű dolog.

A szerző természetesen nem kerülhette el, hogy bemutasson, értelmezzen és értékeljen olyan műveket, mint Márkus György-Kis János-Bence György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* vagy Konrád György-Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkái. Ugyanakkor Márkusék műve esetében érződik, hogy a fő tájékozódási pontokat elsősorban azok az öninterpretációk képezik, amelyeket az interjúkötetben lehet olvasni, és nem maga a mű. A monográfia előszava Faragó Béla *Nyugati liberális szemmel* című könyvét ajánlja az ellenzéki politizálás eszmetörténeti megközelítésére kíváncsi olvasó figyelmébe, majd azt is kijelenti, hogy e könyv rengeteg vitatható interpretációt tartalmaz. (I. 14. o.) Csizmadia Ervin monográfiájától, amely kandidátusi disszertáció is egyben, elvárható lenne, hogy szembesüljön választott témájának addig egyedül létező monografikus feldolgozásával, hacsak nem tartja annyira színvonalatlannak, hogy azzal vitatkozni sem érdemes.

A koncepciótlanság és a módszer hiánya tükröződik a könyv nyelvi-stiláris állagában is. Tudatosodnia kellett volna például annak, hogy bizonyos frázisok, fogalmak, formulák ugyan dokumentumértékűek lehetnek a vizsgált tárgyat és korszakot illetően, azonban e szavaknak a kutató metanyelvében való megjelenése nem csupán anakronizmus, hanem önállótlanúságra is utal. Így például az Intézményi és társasági élet című fejezetben keverednek a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején népszerű társadalomtudományi megközelítések, a kommunikációelméleti szemlélet, illetve a hegeli fogalmi nyelvet használó kritikai elmélet jellegzetes kifejezései. Így Csizmadia egyetlen mondaton belül a "praxisfilozófia" címet juttatja eszébe, illetve szubjektumairól beszél, azokat a társadalmi csoportokat, kommunákat, közösségeket értve ezalatt, amelyeknek életformája megfeleltethető a Heller Ágnes és mások által akkoriban megfogalmazott utópisztikus közösségi normáknak. (I. 42-43. o.) Ugyancsak nyelvi önállótlanúságra utal a mesterkélten "Lukács-óvoda" kifejezés kritikátlan, unos-untalan használata. Az összetétel egyrészt egyszerűen ostobán hangzik, másrészt bizalmas, familiáris hangulatával nagyfokú illetékeség érzését kelti, alaptalanul.

Azt gondolom, hogy megvan a könyvben minden, ami egy jó monográfiához kell: adatok, rálátás, nemzetközi kitekintés, lelkesedés, de a végeredmény alatta maradt annak, amit mindennek alapján el lehetett volna érni. A következő történész - vagy éppen Csizmadia Ervin - együtt találja itt mindazt, ami eddig szamizdat és emigráns kiadványokban, asztalfiókokban fekvő kéziratok programokban, alig olvasott állami kiadványokban és nem utolsósorban a résztvevők emlékezetében rejtett, és sokkal kevesebb nehézséggel számolva foghat hozzá munkájához.

Az impozáns kiállítású köteteken az eklektikus borítólapon számos asszociációra ad lehetőséget. Az utcán hömpölygő tömeg rászteres és szétfolyó képére a történetírás ráüti pecsétjét: ez immár kanonizált és klasszikus történet. A jelen monográfia megközelítésmódja azonban nem elég határozott ehhez, a hiány észlelhető, de hogy pontosan mi helyett áll, annak megállapításához újra meg kell ismételni a válaszkísérletet. (T-Twins Kiadó, 1995)

ÉSZREVÉTELEIT, MEGJEGYZÉSEIT KÉRJÜK KÜLDJE EL A KÖVETKEZŐ CÍMRE:
jelenkor@c3.hu

